

AKTUELNI PROBLEMI POLJOPRIVREDNE PROIZVODNJE DRUŠTVENOG
SEKTORA U NR HRVATSKOJ

I — UVOD I PROBLEMI

Širina i složenost problema koji karakteriziraju nivo proizvodnje 1962. godine na našim poljoprivrednim organizacijama ne daje nam mogućnosti da ih obuhvatimo, pa čak i u suženom obimu u jednom izlaganju i zbog toga će se predmet našeg razmatranja ograničiti samo na ove probleme :

- 1) gubici poljoprivrednih organizacija iz poslovanja u 1961. godini;
- 2) organizacione promjene izvršene u toku 1961. godine;
- 3) problemi unutrašnje organizacije poduzeća i raspodjele čistog prihoda

II — GUBICI POLJOPRIVREDNIH ORGANIZACIJA 1961. GODINE

Podaci o gubicima prikupljeni su iz više izvora, ali ovdje se koristimo, uglavnom, podacima iz izvještaja poljoprivrednih banaka — filijala Zagreb i Osijek i izvještaja kotarskih poljoprivrednih komora kao i obrađenim podacima iz završnih računa, koje je prikupila Poljoprivredno-šumarska komora NR Hrvatske.

Prema svim tim materijalima masa ukupnog gubitka izražena iznosom od cca 8.400.000.000 dinara predstavlja 100% povećanje u odnosu na gubitke iz 1960. godine, kada ih je bilo oko 4.200.000.000 dinara. Ovi gubici su ostvareni kod 319 poljoprivrednih organizacija od kojih su 75 poljoprivredna dobra i kombinati, 225 opće poljoprivredne zadruge, 7 samostalne zadružne ekonomije i 11 ostale poljoprivredne organizacije. Prema tome, gubici 1961. g. su porasli u apsolutnom i relativnom iznosu, a naročito treba istaći porast broja poljoprivrednih dobara i poljoprivrednih kombinata, koja su ostvarila gubitke. Od ukupno 149 poljoprivrednih dobara i kombinata, sa gubitkom je završilo 75 ili 50%, dok je od 1024 zadružne organizacije 244 ili 24% završilo gubitkom. Apsolutni porast broja poljoprivrednih dobara i kombinata sa gubitkom u 1961. godini može se objasniti organizacionim promjenama u toku 1961. godine, što se najbolje vidi po tome, da su gotovo sva novoformirana poljoprivredna dobra — (nastala spajanjem zadružnih ekonomija) prikazala svojim završnim računom visoke gubitke. Npr. PD »Drenje« 151,375.000 dinara, PD »Mrzović« 111,489.000 dinara, PD »Tomašanci« 130,254.000 dinara, PD »Jedinstvo« Topolje 109,000.000 dinara, PD »Kneževj Vinogradi« 81,523.000 dinara, PD »Topolik« Gorjanci 150,000.000 dinara itd. Isto tako, znatno je porastao gubitak kod ranijih poljoprivrednih dobara kojima su u toku 1961. godine pripojene zadružne ekonomije, kao npr. PIK »Drenovci« 236,173.000 dinara, PIK »Podravska Slatina« 448,560.000, PD »Ivankovo« 210,000.000 dinara i td. Iz ovih pokazatelja može se izvesti zaključak, da je vršenjem koncentracije ili pripajanjem zadruga i zadružnih ekonomija izvršena i koncentracija poslovnog gubitka iz 1961. godine, ali isto tako može se naslutiti da je prilikom organizacionih promjena iskorištena mogućnost, da se ispolje poslovni gubici proteklih godina. Ova pretpostavka možda će se moći dokazati tek poslije izvršene kontrole podnešenih završnih računa.

Na osnovu svih podataka, koji su do sada obrađivani, može se zaključiti i utvrditi, da je osnovni izvor a i najveći dio gubitaka nastao iz sveukupne poljoprivredne proizvodnje i to kako na poljoprivrednim dobrima, tako i na zadružnim ekonomijama. Ostale djelatnosti, kao što su kooperacija, otkup i mašinske usluge također su u pojedinim organizacijama uzrokovale manje gubitke, ali ovi gubici predstavljaju u masi mali dio, a u većini slučajeva se pokrivaju iz vlastitih fondova.

Naprijed iznijeta konstatacija može se potvrditi slijedećim podacima :

5.200,317.000 dinara gubitka predstavlja 67% od ukupne mase gubitaka, a ostvareno je kod svega 34 organizacije ili kod 11% od ukupnog broja organizacija, koje imaju gubitke. Od ovih 34 organizacije svega su 4 poljoprivredne zadruge, ali i one imaju pretežni dio svoje djelatnosti u poljoprivrednoj proizvodnji (to su OPZ Josipovac — Osijek sa 130 milijuna gubitka, PZ Čaglin sa 47 milijuna, PZ Pula sa

41 milijun, i PZ Ivankovo sa 44 milijuna). Ostalih 30 organizacija su poljoprivredna dobra i kombinati, među kojima se naročito ističu: PD Vinkovci sa 506 milijuna, PIK Podravska Slatina sa 448 milijuna, PD Ivankovo sa 210 milijuna, PD Otok sa 169 milijuna, PIK Virovitica sa 200 milijuna, PIK Čepić — Pulá sa 140 milijuna, PIK Drenovci sa 236 milijuna itd. Ostali dio gubitaka u iznosu od cca 2600 milijuna otpada na ostalih 285 organizacija, koje su, doduše, pretežno na zadružnom sektoru, ali opet u osnovi one zadružne organizacije, koje su imale ili imaju ekonomije, odnosno poljoprivrednu proizvodnju. Da je osnovni izvor gubitaka nastao iz proizvođačke djelatnosti, može nam potvrditi i činjenica, da su 1961. godine imala gubitak i ona poljoprivredna dobra, koja do tada nisu gotovo ni jednu godinu završila sa gubitkom, kao npr. PD Našice, PK Đakovo i slično. Osim toga nepobitno je da je najveći dio gubitaka nastao u stočarskoj proizvodnji, o čemu ćemo u kasnijem izlaganju nešto više govoriti.

Sumari završnih računa organizacija nisu još uvijek gotovi, pa ne možemo dati sveukupan prikaz finansijskih kretanja za sve poljoprivredne organizacije, ali ćemo dati ocjenu tih kretanja na osnovu analiza završnih računa — izabranih organizacija čiji se podaci mogu smatrati prosječnim i karakterističnim za sva naša poljoprivredna dobra i opće poljoprivredne zadruge.

Sumiranjem i analizom podataka iz završnih računa za oko 70 organizacija, mogu se uočiti kretanja nekih finansijskih pokazatelja. U prvom redu *zabilježen je prosječan porast ukupnog prihoda za 13,4%* (kod PD i ZE za 17,7%, a kod PZ za 11%), *gotovo u istom odnosu zabilježen je i porast materijalnih troškova u prosjeku 13,3%* (kod PD i ZE 27,4%, a kod PZ 7%). Ovaj porast ukupnog prihoda sigurno nije rezultat samo porasta proizvodnje po jedinici kapaciteta (hektaru i proizvodnom grlu), već je odraz neznatnog porasta osnovnih kapaciteta, a najviše odraz porasta prodajnih cijena pšenice, govedeg i svinjskog mesa. Porast troškova materijala naročito na PD i ZE isto tako uglavnom je rezultat porasta cijena, a majnim dijelom porasta obima ulaganja.

Najveći porast kod direktnih troškova proizvodnje zabilježen je u troškovima amortizacije. U prosjeku je taj porast izražen sa 56,2% (kod PD i ZE 55,8%, a kod PZ 57%). Ako ovaj porast primijenimo na osnovicu za amortizaciju (bez vrijednosti osnovnih sredstava za 1960. godinu), koja za poljoprivredna dobra i kombinata iznosi 56.460.600.000 dinara, onda apsolutni porast troškova amortizacije u odnosu na 1960. godinu iznosi 807.892.000 dinara. Na žalost nemamo podataka o osnovici za amortizaciju kod poljoprivrednih zadruga, ali prema procjeni može se reći, da će i kod njih taj porast u apsolutnom iznosu biti najmanje oko 300.000.000 dinara. Prema tome, ovaj iznos od oko 1100 milijuna dinara, predstavlja porast troškova proizvodnje uslijed izmijenjenih instrumenata u okviru novih privrednih mjera donesenih 1961. godine, a jer nije mogao biti uklopljen u odgovarajući porast proizvodnje, odnosno ukupnog prihoda, može se pretpostaviti da je taj iznos direktno utjecao na porast gubitaka 1961. godine.

Neto osobni dohoci prema istim izvorima, porasli su u 1961. godini za 13% u odnosu na 1960. godinu, što znači da su prosječna mjesečna primanja na 1 radnika kod PD i ZE porasla sa 13.530 dinara u 1960 na 16.698 dinara u 1961. godini, a kod PZ sa 16.848 dinara na 17.680 dinara. Za ovaj i ovakav porast, izražen u relativnom i apsolutnom iznosu može se reći da je realan u odnosu na kretanja, koja su zabilježena i u ostalim privrednim granama, a isto tako samo s formalnog stanovišta, da je adekvatan i porastu ukupnog prihoda. Međutim, činjenica je, da isplaćeni neto osobni dohoci nisu pokriveni iz ostvarenog dohotka, odnosno čistog prihoda. Ovdje se mora posebno ukazati i obrazložiti veoma velik porast doprinosa na osobne dohotke. Taj porast je u prosjeku zabilježen sa 89% u odnosu na 1960. godinu i to kod onih 70 organizacija, koje su za ovu priliku obrađivane i analizirane. (Porast doprinosa za osobne dohotke kod PD i ZE bio je za 93,1%, a kod PZ 80%). Proračunom, uzimajući u obzir prosječan porast neto osobnih dohodaka (kod svih organizacija) za 12% u 1961. godini, ustanovljeno je da su poljoprivredne organizacije (samo PD i ZE) platile u 1961. godini za oko 1064 milijuna više u ime društvenog doprinosa nego u 1960. godini. U ovaj iznos nije uračunato povećanje društvenog doprinosa kod poljoprivrednih zadruga. Sadržaj ovih povećanja proizlazi iz novih društvenih instrumenata. Razlike su izražene u povećanju doprinosa budžetu i osobnih dohodaka, koji je u 1960. godini bio 3%, a u 1961. godini 15%, kao i novim podavanjima za stambenu

izgradnju od 4%, te naknadi saobraćajnim poduzećima u visini od 1% od bruto osobnih dohodaka.

Iz podataka o osobnim dohocima vidi se da je ukupan broj utrošenih radnih sati u odnosu na 1960 godinu smanjen za 4,7% iz čega bi se moglo zaključiti, da su izražene tendence neznatnog porasta produktivnosti rada. Na PD i ZE zabilježeno je smanjenje utroška radnih sati za 8,6%, a kod PZ povećanje za 8%. Ovaj odnos odgovara i općim zapažanjima, koja se svode na to, da su PD i ZE bolje organizirani i da je kod njih pozitivnije izraženo radničko samoupravljanje, kao i da se kod njih relativno više pažnje posvećuje organizaciji rada nego kod poljoprivrednih zadruga. Međutim, unatoč ovog pokazatelja o smanjenju utrošenih radnih sati, smatra se da stepen produktivnosti u višim poljoprivrednim organizacijama ne zadovoljava.

Pored naprijed iznijetih kretanja treba konstatirati da je kod poljoprivrednih dobara i zadružnih ekonomija zabilježen porast procenta ukupnih troškova prema ukupnom prihodu i to od 92,07% u 1960 godini za 96,38% u 1961 godini, a porast dohotka za 40%. Ovi pokazatelji potvrđuju ranije iznešenu konstataciju, da je poljoprivredna proizvodnja osnovni izvor velikih gubitaka u 1961 godini.

Ukupni troškovi poslovanja izraženi na osnovu apsolutnih iznosa, povećali su se na poljoprivrednim dobrima i zadružnim ekonomijama za oko 43% u odnosu na 1960. godinu. Pored troškova, najveće povećanje bilo je još na pozicijama »investicionog održavanja« i to kod PD oko 104% nego u 1960 godini, kod troškova »Premije i osiguranje« za 46% »vodnog doprinosa« za 392, »poreza na promet« za 9% i »osobnim dohocima koji terete troškove poslovanja za 91% više nego u 1960 godini.

Unutrašnja struktura sveukupnih troškova proizvodnje nije se bitno mijenjala u 1961. prema 1960. godini. Kod poljoprivrednih dobara i zadružnih ekonomija, na primjer, vrijednost utrošenog materijala u odnosu na ukupne troškove bila je u 1960. godini 52,26%, a u 1961. godini 52,67%, dok je kod OPZ u 1960. godina iznosila 10,15%, a u 1961 godini 14,18% (ovako malo učešće troškova materijala u ukupnim troškovima kod OPZ govori o maloj djelatnosti vlastite proizvodnje), troškovi investicionog održavanja učestvuju u 1961. godini sa 3,81%, dok su u 1960. godini iznosili 2,69% itd. Imajući u vidu sve naprijed iznešene podatke o kretanjima ukupnog prihoda, troškovima poslovanja osobnih dohodaka kao i podatke o visini ostvarenog gubitka, vidi se da osnovna problematika i uzroci lošeg finansijskog rezultata leže u poljoprivrednoj proizvodnji koja ima velike nerazmjere između ostvarenih prihoda i rashoda. Drugim riječima izvršena ulaganja u proizvodnju nisu dala odgovarajuće rezultate ni po vrijednosti a ni po obimu.

Podatke o ukupnim površinama, broju stoke kao i kretanju ostalih kapaciteta, te o nivou proizvodnje u 1961 godini nećemo ovdje detaljnije iznositi. Međutim, iz tih podataka je vidljivo da je u odnosu na 1960. godinu zabilježeno povećanje oraničnih površina za 10%, pad broja rasplodnih krava i steonih junica za 8,3% i neznatan porast broja krmača (1%) te porast ukupnog broja svinja za 15%. Proizvodnja mlijeka porasla je sa 6043 vagona na 6538 vagona. U 1961 godini socijalistički sektor je isporučio 20.000 komada tovnih goveda više nego u 1960 godini, ali smo zato ušli u tov za 1962 godinu sa 13.000 komada manje nego 1961. godine. U ratarskoj proizvodnji, izuzevši kukuruz zabilježen je također apsolutni porast količina proizvedenih roba. Iz svega ovoga može se zaključiti, da je obim proizvodnje u globalu apsolutno porastao, ali po svim podacima izgleda da je to rezultat porasta osnovnih kapaciteta, naročito zemljišnih površina i broja goveda kroz 1959. i 1960. godinu. Na žalost, ne možemo iznijeti podatke koji bi nam prikazivali porast obima proizvodnje po kulturama i ostalim proizvodima, a da bi se taj porast odnosio na jedinicu proizvodnog kapaciteta. Ovo kratko obrazloženje o obimu proizvodnje izneseno je samo radi upotpunjavanja općih ocjena prošlogodišnje proizvodnje.

Svi finansijski pokazatelji na osnovu kojih bi se mogli cijiniti rezultati proizvodnje 1961 godine, po granama ukazuju, da je najslabiji rezultat postigla stočarska grana — posebno proizvodnja mlijeka, a poslije nje dolazi ratarstvo u cjelini, a posebno proizvodnja krmnog bilja. Kako su ovo dvije osnovne grane proizvodnje, čija vrijednost iznosi oko 93% od ukupne vrijednosti, to je logično da su i one potpuni nosioci ostvarenih gubitaka. Izvršena je analiza završnih računa za 40 organizacija, ali tu nisu ušle organizacije, koje su ekstremne po visini gubitaka, i po kapacitetima, već su to organizacije prosječnog tipa. Usta-

novljeno je, da su od analiziranih 40 organizacija samo dvije u stočarskoj proizvodnji završile s neznomatnom dobiti, a sve ostale sa znatnim gubicima. Ovih 40 organizacija ostvarile su u stočarskoj proizvodnji ukupan prihod od 1.258.223.000 dinara a troškovi su iznosili 1.531.150.000 dinara što znači da su imale gubitak od 272.927.000 dinara ili 21,5% od ukupnog prihoda. Od navedenih 40 organizacija, 12 su poljoprivredna dobra, koja su imala gubitak 23,4% od ukupnog prihoda, a 28 su opće poljoprivredne zadruge, koje su imale gubitke 14,7% od ukupnog prihoda. U ovaj gubitak nije uračunat gubitak koji iskazuje proizvodnja krmnog bilja. Ovdje bi odmah trebalo istaći, da ni jedna organizacija, kako od ovih koje su analizirane, tako gotovo ni jedna druga u Hrvatskoj nije imala rentabilnu proizvodnju mlijeka. Prema tome, cjelokupna proizvodnja mlijeka u Hrvatskoj jest nerentabilna i u apsolutnom iznosu ona predstavlja najveću masu gubitaka. Prema podacima o cijenama koštanja, koje se kreću od 39—81 d za 1 litru i prodajnim cijenama koje ne prelaze prosjek od 36 dinara, izgleda da su gubici za 1 litru mlijeka od 25—30 dinara, što znači da su naše organizacije na proizvodnji od 6500 vagona mlijeka izgubile cca 2 milijarde. Nema sumnje da je ova i ovakva proizvodnja najveći problem kod poljoprivrednih organizacija i da bi trebala biti posebno obrađena i s tehnološkog i s ekonomskog stanovišta.

Ovakvo visoke cijene koštanja i gubici na proizvodnji mlijeka, sudeći po finansijskim rezultatima, a i po podacima o visini proizvodnje, imaju dva osnovna izvora. Prvo, niske prodajne cijene mlijeka, koje naročito negativno utječu kod organizacija koje nemaju vlastitu preradu (mljekare), već su uključene na plasman mlijeka preko preradivačke industrije ili preko konzumnih trgovačkih poduzeća. Organizacije, kao što su npr. PIK »Belje«, IPK Osijek ili kao PD »Vrana« i njima slični, koji imaju vlastite mljekare, one mlijeko vlastite proizvodnje realiziraju po znatno većim cijenama (i do 15 dinara više po 1 litru), nego što realiziraju sve one druge. (Prosječna cijena kod ovih drugih organizacija postignuta je oko 32 dinara za 1 litru). Ovaj faktor, tj. tržišni uslovi, bez sumnje su od presudnog značaja za daljnju proizvodnju mlijeka. Drugi izvor visoke cijene koštanja i velikih gubitaka leži u apsolutno niskoj proizvodnji mlijeka po 1 kravi, naročito obzirom na pasminski sastav i njihove genetske osobine. Proizvodni podaci za 8624 krave (koje su kontrolirane preko Seleksijskog centra) pokazuju prosječnu mliječnost po jednoj kravi 2962 litre u 1961 godini. Ovakva proizvodnja pokazuje u prvom redu, nedovoljno iskorištene pasminske kapacitete i tendence stagnacije proizvodnje. Ako pogledamo prosječnu proizvodnju svih ostalih krava, koje nisu obuhvaćene seleksijskom kontrolom, onda se vidi da je prosjek u 1961. godini iznosio cca 2600 litara po 1 kravi, a što još više ispoljava ovaj problem. Pored niske proizvodnje mlijeka, ovdje se mora konstatirati i relativno niski procenat telenja krava. U 1961 godini kod kontroliranih 8624 krave telenje je bilo 84,2%, dok se u prosjeku za sve krave cijeni da je telenje u 1961 godini bilo svega 78%. Ovome svemu treba dodati da je u toku 1961 godine bilo abnormalno ugibanje teladi. Na pojedinim imanjima, kao što je PD Vinkovci, PIK »Belje« i IPK Osijek, ugibanje se kreće od 15% — 21%, što predstavlja, najblaže rečeno, zabrinjavajući faktor u govedarskoj proizvodnji. Svi ovi proizvodni podaci za proizvodnju mlijeka nema sumnje da su našli svoj puni odraz u velikim gubicima.

Tov goveda i svinja, kao i proizvodnja rasplodnih svinja, sudeći po finansijskim rezultatima u 1961 godini, također su bili izvor gubitaka u stočarstvu. Međutim, ni po obimu a ni po jedinici proizvodnje, tov goveda i svinja nije bio ni približno ravan nerentabilnoj proizvodnji mlijeka. Tov goveda i svinja sve do druge polovine 1961 godine, tj. do donošenja propisa, koji su regulirali otkupne cijene i premije, bio je kod većine organizacija u gubitku. Zbog toga su prosječne cijene koštanja kod većine organizacija niže od prodajnih. Naročiti problem ekonomskog karaktera jest proizvodnja tovnih svinja u čisto industrijskim poduzećima, kao što je npr. »Agrokombinat« Bjelovar. Ovakav tip organizacije, pored problema u tehnologiji proizvodnje, ima problema oko nabavnih cijena svojih sirovina, kao i probleme oko prodajnih cijena utovljenih svinja. Svi ovi problemi, a uz njih još i problem lošeg i nesredjenog organizacionog stanja ovaj kombinat, imao je u 1961 godini relativno visok ukupan gubitak (92 milijuna) od čega 40 milijuna iz svinjogojstva, a ostalo iz drugih grana. Pored problema otkupnih cijena za svinje, koji je bio aktuelan naročito u prvom polugodištu 1961. godine, svakako da je i nivo proizvodnje (po krmači) utjecao na gubitak ove grane proizvodnje. Prema podacima Seleksijskog centra NRH, koji se odnose samo na registrirane krmače, vidi se da je u 1961 godini bilo prosječ-

no po krmači 1,3 legla, sa 9,5 komada prasadi po leglu, ili 12,6 komada prasadi po krmači. Usporedimo li ove rezultate s rezultatima na privatnom sektoru, vidimo da je ovaj drugi imao bolji proizvodni uspjeh. Ako pogledamo pasminski sastav kontroliranih krmača onda se vidi da je društveni sektor i u ovoj proizvodnji podbacio, odnosno da genetski kapaciteti nisu bili iskorišteni.

Ovakvo stanje odnosno postignuti proizvodno-financijski rezultati u stočarstvu uopće, a posebno u govedarstvu, kategorički ukazuju da, za ovaj razmjer koji diktira današnja koncepcija i orijentacija u stočarstvu, mi nismo uspjeli stvoriti realne i rentabilne ekonomski tehnološke uslove. Zbog nerealnih ekonomsko-tehnoloških uslova, naše stočarstvo bit će i dalje izvor velikih gubitaka. Sadašnja orijentacija poljoprivrednih organizacija po pitanju sređenja stočarske proizvodnje može se ocijeniti kao mjera za stabilizaciju u proizvodnji, ovo se naročito odnosi na vršenje škartiranja neproaktivnih grla. Međutim trebalo bi upotpuniti investicionu politiku i omogućiti dopunske investicije, izgradnju objekata kao što su mješaone i tvornice krmnih smjesa. Uz ovo bi bilo nužno posvetiti posebnu pažnju organizacionom poslovnom povezivanju naših organizacija, s preradivačkom industrijom i izvoznim poduzećima. Ovo povezivanje trebalo bi stvoriti određeniju i kvalitetniju ekonomsku bazu stočarske proizvodnje za dulji period.

Ratarska proizvodnja u 1961 godini bila je također odmah poslije stočarske, izvor nastalih gubitaka. Analizirano je 17 zadružnih organizacija i 12 poljoprivrednih dobara. Analizirano je ratarstvo bez krmnog bilja i kod jednih i kod drugih organizacija. Kod OPZ-a gubitak u ratarstvu iznosi 4,4%, a kod poljoprivrednih dobara 21% od ukupnog prihoda. Gubitak u proizvodnji krmnog bilja kod OPZ iznosi 20,8%, a kod PD 30,7% od ukupnog prihoda. Općenito uzevši ovaj odnos ostvarenog gubitka prema ukupnom prihodu naročito u proizvodnji krmnog bilja veoma je značajan premda u apsolutnom iznosu nije ravan spomenutom odnosu u gubicima stočarske proizvodnje. I u ovoj grani proizvodnje, presudnu ulogu je odigrao obim proizvodnje koji je ispod onoga nivoa, za koji su izvršena ulaganja, te su cijene koštanja kod osnovnih kultura kod mnogih organizacija iznad prodajnih. Tako npr. cijena koštanja pšenice od analiziranih 29 organizacija veća je od prodajne kod 37% organizacija. Kod kukuruza od analiziranih 26 organizacija, 19 su imale veću cijenu koštanja od prodajne, a kod šećerne repe od 16 organizacija svega su 5 imale nižu cijenu koštanja od prodajne. Prosječni prinosi pšenice bili su 30 mtc, kukuruza 50 mtc, a šećerne repe cca 300 mtc, sve po 1 ha (ovo su republički prosjeci društvenog sektora). Ako ovim apsolutno niskim prinosima dodamo, da su ulaganja u prosjeku bila ravna ulaganjima iz 1960. godine, onda je očito da su niski prinosi osnovni izvor gubitaka u ratarskoj proizvodnji. Potpuno slična situacija je i u odnosu na proizvodnju krmnog bilja, jer su i ovdje prinosi u prosjeku ispod izvršenih ulaganja, a kreću se npr. za silažni kukuruz oko 250 mtc na 1 ha. Nema sumnje da je 1961. godina bila ekstremna zbog vremenskih prilika, naročito kišna jesen 1960. godine, pa je takva situacija uslovlila pad prinosa na 1 ha u odnosu na 1959. i 1960. godinu. Međutim, veoma velike razlike u prinosima i u cijenama koštanja između pojedinih organizacija ukazuju, da su i ovdje subjektivni faktori odigrali presudnu ulogu. Cijene koštanja pšenice varirale su od 31—60 dinara, kukuruza od 28—70 dinara, a šećerne repe od 6—11 dinara. Te varijacije u cijenama koštanja ukazuju na veliku razliku u korištenju uslova za proizvodnju, ali se ne mogu smatrati objektivnim faktorima.

Sve ostale djelatnosti, kao što su kooperacija i kontrahaža, otkup i mašinske usluge, te ostale djelatnosti prema podacima s kojima do sada raspolažemo, nisu u cjelini iskazale gubitak nego dobit. Tako npr. otkupom i kontrahažom kod 26 organizacija ostvarena je dobit u visini od 3,2% od ukupnog prihoda, usluge mašinskog parka kod 24 organizacije dobit od 1,8%, a ostale djelatnosti kod 18 organizacija dobit od 9,8% u odnosu na ukupni prihod.

Iako financijski podaci za ove djelatnosti ne pokazuju negativne rezultate, ipak se ne može reći da u okviru njih nema problema. Ovo se naročito odnosi na djelatnosti kao što su prodaja mašinskih usluga i kooperacija. Prošlogodišnja prodaja mašinskih usluga završila je gubitkom od 50% analiziranih organizacija, ali unatoč tome ova djelatnost je u cijelosti završila pozitivnim rezultatom.

Rezultati kooperacije zadruga s individualnim proizvođačima pokazuju, da se ova djelatnost u toku 1961. godine smanjila po obimu i po financijskom rezultatu — što sa društveno-političkog i ekonomskog stanovišta predstavlja negativnu po-

javu, pa bi zbog toga trebalo obraditi ovaj problem i posebno izvan ovog izlaganja.

Navedeni podaci iz 1961 godine o gubicima na našim poljoprivrednim organizacijama pokazuju visinu negativnog financijskog rezultata, njihovog poslovanja u 1961 godini a ujedno i osnovnu problematiku toga poslovanja.

Takav financijski rezultat pokazuje, sa jedne strane unutrašnje slabosti izražene u relativno niskoj proizvodnji u odnosu na visinu uloženi obrtnih i osnovnih sredstava, a sa druge i neodgovarajući ekonomski položaj poljoprivredne proizvodnje društvenog sektora.

Nema sumnje da je današnji nivo proizvodnje po jedinici kapaciteta (ha i grlu) neadekvatan nivou ulaganja. Sadašnja vrijednost osnovnih sredstava na 1 ha kreće se u prosjeku oko 420.000 dinara ili na 1 radnika oko 3,5 milijuna dinara. Svakako da ovolika sredstva predstavljaju opterećenje proizvodnje na današnjem nivou, odnosno zahtijevaju efikasnije i ekonomičnije korištenje.

Bilo bi neopravdano negirati velike i značajne rezultate koje smo postigli u proizvodnji na društvenom sektoru, ali se mora konstatirati da prosječni prinosi pšenice od 30 q/ha; kukuruza od 44 q/ha; šećerne repe 300 q/ha; mlijeka 2600 litara po 1 kravi, te 0,80 kg prirasta u tovu goveda — ne mogu obezbjediti odgovarajuću rentabilnost i ekonomičnost sredstava, koja smo koristili u 1961. godini (ovi prosječni prinosi se odnose na sveukupnu proizvodnju društvenog sektora u 1961 godini). Relativno dobri prinosi i proizvodnja kod većine velikih poljoprivrednih dobara i kombinata pokazuju, da navedeni prosjeci nisu odraz naših mogućnosti obzirom na nivo stručnog znanja i organizacionih sposobnosti rukovodećeg i stručnog kadra, već da su odraz subjektivnih faktora izraženi u nekvalitetnoj i neodgovarajućoj primjeni stručnog znanja i organizacionih sposobnosti u širem smislu.

Neodgovarajući ekonomski položaj društvenog sektora odražavao se uglavnom u niskim prodajnim cijenama mlijeka, mesa, a donekle i šećerne repe i kukuruza. Naročito su 1961 godine, preko relativno niskih cijena mlijeka i mesa pa i šećerne repe — organizacije bile dovedene u teži i neravno prava ekonomski položaj. Ovo se posebno negativno odrazilo na financijski rezultat, jer su 1961 godine gotovo sve poljoprivredne organizacije bile orijentirane na jačanje proizvodnje mlijeka, mesa i šećerne repe. Ovakva orijentacija bila je zasnovana na zadacima društvenog plana. U toku 1962 godine u pogledu cijena, izuzev za mlijeko, intervencijom društvenih organa znatno se popravila situacija u korist proizvođača.

Pored neodgovarajućih cijena porast stopa amortizacija, kao i porast stope doprinosa na osobne dohotke nije bio adekvatan proizvodnim mogućnostima i zbog toga su i ovi elementi pogoršali ekonomski položaj naših organizacija.

Na kraju ovog poglavlja trebalo bi svakako istaći i ulogu organizacija koje se bave prometom poljoprivrednih proizvoda, opreme i reproduktionog materijala. Sve ove organizacije, kako one koje obavljaju unutrašnji promet, tako i one koje se bave izvozom, 1961 godini su završile sa dobrim i relativno visokim pozitivnim rezultatom. Tako npr. 25 trgovačkih organizacija, koje se bave snabdijevanjem poljoprivrede opremom i reproduktionim materijalom, imale su 1961. godine ukupan prihod od 32,5 milijarde dinara, a ostvarile su razliku u cijeni oko 2 milijarde dinara. Ovaj ukupni prihod i ovu razliku ostvarila su oko 1184 radnika i službenika, što znači da je 1961 godine na svakih 180 ha otpao 1 službenik koji se bavio snabdijevanjem poljoprivrede ali izvan proizvođačke organizacije. Slična je situacija i u pogledu financijskog rezultata, i kod ostalih trgovačkih poduzeća, a u izvjesnom smislu i u odnosu na banke i prerađivačku industriju.

Položaj poljoprivrednih organizacija prema svima navedenim poslovnim partnerima može se obilježiti kao zavisian i neekonomski, jer sistem poslovanja kod sviju bazira na mogućnosti pokrivanja svojih troškova poslovanja, osim kod poljoprivrednih organizacija.

Sva ova pitanja su sada u 1962. godini predmet razmatranja raznih društveno-političkih i privrednih foruma i ona će svakako biti riješena u korist boljeg položaja poljoprivrednih organizacija.

III — ORGANIZACIONE PROMJENE IZVRŠENE U TOKU 1961 GODINE

U toku 1961 godine došlo je kod zadruga i poljoprivrednih dobara do velikih (po obimu) organizacionih promjena. Gotovo 50% organizacija bilo je 1961 godine

zahvaćeno tzv. »organizacionim previranjem«, a rezultat toga previranja na kraju 1961 godine je smanjenje broja poljoprivrednih organizacija (371 polj. organizacija manje). 1. januara 1961. godine u NR Hrvatskoj su bile 1.544 organizacije, od toga 1443 zadružne i 101 poljoprivredno dobro ili kombinat. Iz ovih podataka se vidi da je u toku 1961. godine oko 419 zadružnih organizacija rasformirano i da je istovremeno formirano novih 48 poljoprivrednih dobara i kombinata. Obim ovih organizacionih promjena vidi se i po tome, što je reorganizacija vršena u svim kotarevima izuzev Dubrovnika i Krapine. Najveće su promjene izvršene u kotarevima Vinkovci, Osijek, Virovitica, Našice, Slavonski Brod i Čakovec.

Poljoprivredno-šumarska komora je početkom 1962. godine formirala ekipu stručnjaka, koja je posjetila one kotareve u kojima je bilo najviše promjena i neke organizacije, koje su bile zahvaćene ovom akcijom. Na osnovu izvještaja ove ekipe iznijet će se ovdje rezime ovih organizacionih promjena kao i principi kojima su se rukovodila kotarska rukovodstva vršeći reorganizacije, te ocjena postignutih rezultata i to samo u odnosu na dosada ispoljene tendence.

Premda su organizacione promjene obavljene gotovo na cijelom području Hrvatske, i premda je bilo obuhvaćeno preko 50% svih organizacija, ne može se reći da su one izvršene po jedinstvenom kriteriju, pa su se zato i odvijale na razne načine.

U osnovi bi se sve ove akcije mogle svrstati u nekoliko grupa :

- a) odvajanje ekonomija zadruga i njihovo pripajanje poljoprivrednim dobrima ili kombinatima;
- b) formiranje novih poljoprivrednih dobara i zadružnih ekonomija;
- c) fuzija zadruga sa i bez ekonomija, i
- d) kompletno pripajanje zadruga i njihovih ekonomija poljoprivrednom dobru ili kombinatu.

Pripajanje ekonomija općih poljoprivrednih zadruga, poljoprivrednim dobrima, bio je najčešći oblik reorganizacije na cijelom području, a naročito u kotarevima : Vinkovci, Virovitica i Slavonski Brod. Zadruge, koje su ostale bez ekonomija, u pravilu su se međusobno fuzionirale, izuzev nekoliko iznimaka, kao što su zadruge u općini Vukovar, koje je preuzeo Poljoprivredni kombinat Vukovar. Ovaj je kombinat preuzeo sveukupno poslovanje zadruga uključivo i njihove zadatke koji se odnose na poslovnu suradnju s individualnim proizvođačima (kooperaciju). Slično je postupljeno i u općini Virovitica, gdje su se zadružne ekonomije fuzionirale oko PIK-a Virovitica i PIK-a Podravska Slatina. PIK Virovitica formiran je fuzijom PD Špišić Bukovica, PD Virovitica, SRZ Korijska, SRZ Brezik, Ekonomija Lukač, a još bi mu se trebalo pripojiti daljnjih 7 zadružnih ekonomija. PIK Podravska Slatina nastao je fuzijom triju poljoprivrednih dobara (Višnjica, Senkovac i Brezik još u toku 1960. godine), a tokom 1961. godine pripojeno mu je još 14 zadružnih ekonomija. U kotaru Slavonski Brod, zadružne se ekonomije uglavnom pripajaju poljoprivrednom dobru, a matice zadruga ili se međusobno fuzioniraju, ili se likvidiraju.

U koprivničkom kotaru, gdje nema mnogo zadružnih ekonomija, organizacione promjene sastojale su se samo u fuzioniranju 2—3 zadruge u jednu. Bivše dvije zadružne ekonomije Legrad i Ferdinandovac pripojene su tamošnjem Šumsko-poljoprivrednom kombinatu. U kotaru Osijek najčešći oblik organizacionih promjena, bilo je osnivanje novih poljoprivrednih dobara od bivših zadružnih ekonomija. Tako je npr. u općini Đakovo od bivših zadružnih ekonomija formirano 7 novih poljoprivrednih dobara, dok su u susjednoj općini Levanjska Varoš ekonomije i nadalje ostale u sastavu poljoprivrednih zadruga. Slično kao u Đakovu i u Baranji su formirana nova poljoprivredna dobra, dok su u Valpovu i Erdutu zadružne ekonomije pripojene tamošnjim poljoprivrednim dobrima. U osječkom kotaru došlo je, također, i do fuzija zadruga koje su ostale bez ekonomija. Prijašnji zadaci zadruga (kooperacija, čtkup i prikupljanje zemljišta) ostao je i dalje kao osnovni zadatak preostalih zadruga s time, što će se novo prikupljanje zemljišne površine formirati kao i prije u ekonomije, da bi se u dogledno vrijeme odvojilo od zadruga i tako od njih formirala nova poljoprivredna dobra ili, da se pripoje postojećim dobrima ili kombinatima.

Prema prikupljenim podacima na terenu, kako kod organizacija koje su bile obuhvaćene ovim akcijama, tako i kod kotarskih komora, osnovni razlozi, koji su uslovlili ove organizacione promjene jesu :

- a) izrazito negativni financijski rezultati (veliki poslovni gubici) dosadašnjeg

poslovanja, kako onog dijela koji se odnosi na vlastite proizvođačke djelatnosti, tako i na djelatnosti poslovne suradnje sa seljacima (kooperacija, otkup, prodaja raznih usluga itd);

b) organizaciona nesređenost poduzeća i nesređenost unutrašnjih odnosa u poduzeću, jednom riječju nepostojanje bilo kakve određene organizacione forme, kako prema društvu i ostalim poslovnim partnerima, tako i prema pitanjima unutrašnjih odnosa među proizvodnim (ekonomskim) jedinicama;

c) negativne tendence organa upravljanja u zadrugama koje proističu iz »familijarnih veza« i poslovnih shvaćanja prema rukovođenju i upravljanju društvenom imovinom, što se osobito odrazilo u konačnim negativnim financijskim rezultatima;

d) zbog rascjepkanosti i usitnjenosti zemljišta kao, i zbog nastojanja da se u investicionoj izgradnji male zadruge orijentiraju na izgradnju malih kapaciteta, što je uslovljavalo relativnu i apsolutnu skupu proizvodnju, jer ovakvo stanje nije omogućavalo primjenu suvremene tehnologije, rentabilno korištenje sredstava za proizvodnju, kao i orijentaciju za specijalizaciju proizvodnje, (npr. ekonomija OPZ Laze, imala je oko 204 ha zemljišta u 90 parcela od kojih su neke bile udaljene od gospodarskog dvorišta i po 10 km ili npr. ekonomija OPZ Andrijaševci imala je 220 hektara u oko 50 parcela od kojih su pojedine bile udaljene od gospodarskog dvorišta čak i 8 kilometara);

e) pomanjkanje stručnog, upravnog i administrativnog kadra i njegov nizak stručni nivo, što je naročito došlo do izražaja u slabom primjenjivanju suvremenih (a dostupnih) postupaka u tehnologiji proizvodnje, lošem organizacionom stanju veoma slabog i nekorisnog društvenog i operativnog (knjigovodstvenog) evidencijama itd.;

f) dupliciranje investicione izgradnje — na zadržanim ekonomijama i susjednim imanjima — (izgradnja staja, obora, skladišta i sl.);

g) radovi na komasaciji sela (koji su u toku). Ove agrarne operacije zahtijevaju, da se problemi organizacije poduzeća (društvenog sektora) tretiraju s odgovarajućim širim aspektom ekonomskog razvoja (tako npr. u vinkovačkom kotaru komasacioni radovi su bili završeni gotovo na teritoriju 28 sela, a u toku su još radovi u 25 sela). Dakle, postojali su potpuno opravdani razlozi za poduzimanje ovih akcija, sa svim organizacionim zahtjevima. Nepobitno je npr. da su sve zadružne organizacije (uključivo sa svojom ekonomijom) nerentabilno i neracionalno poslovale, što se zaključuje iz ostvarenih gubitaka kroz zadnje 2—3 godine njihovog poslovanja. Ovdje treba spomenuti, da je bilo nekoliko zadržanih organizacija (oko 15), u kotaru Koprivnica, Čakovec, Pula, Pazin, koje nisu imale gubitaka u prijašnjem poslovanju. Međutim, kotarska rukovodstva su i njih međusobno spajala s obrazloženjem da će se stvoriti jača privredna poduzeća. Ovakvi slučajevi su bili rijetki i sigurno je, da je najveći dio fuzioniranih, likvidiranih ili reorganiziranih zadruga ili poljoprivrednih dobara svoje prijašnje poslovanje završavalo s većim ili manjim gubitkom.

Nesrazmjernost i visina ostvarenih gubitaka možda se može najbolje vidjeti kod organizacija na području općine Đakovo, gdje su od zadržanih ekonomija formirana nova poljoprivredna dobra, koja su sva imala gubitke poslije završnog računa za 1961. godinu. Slično je stanje i kod novih dobara u rajonu Baranja, u kotaru Vinkovci, a i drugdje. I kod ranije organiziranih poljoprivrednih dobara, kojima su pripojene bivše zadružne ekonomije, zabilježen je porast gubitaka u apsolutnom i relativnom iznosu (npr. PIK Virovitica, PIK Podravska Slatina, PIK Vinkovci itd.).

Radi ilustracije organizacione nesređenosti i slabosti organa upravljanja u zadrugama, (koja su uglavnom obuhvaćena organizacionim promjenama), iznijet će se ovdje samo kratki rezime kao i neki primjeri s kojima raspolažemo, a koji su dobiveni iz izvještaja Javnog pravobranioštva, koje je izvršilo analizu u 14 poljoprivrednih zadruga u virovitičkom kotaru. Rezimirajući materijale iz tih izvještaja općenito je stanje ovakvo :

Rasipanje društvene imovine vrši se na niz smišljenih načina. To radi jedan dio ljudi u većini zadruga tako, da skoro u svim zadrugama službenici i radnici koriste društvena sredstva u obliku divlje kontrahaže, u čemu pomažu i njihovoj rodbini. Žitarice se otkupljuju po punim cijenama, a da se pri tome ne odbija urodica. Otkupljuje se stoka uz visoke cijene, koje se ne mogu realizirati na tržištu, vrše se usluge traktorima uz nižu cijenu, nego što je propisana. Stoka se daje zadrugama u kooperaciji, a od toga se ne dobiva nikakva korist, plaća se visoka renta

na zakupljenu zemlju na sitnim parcelama, pa radi toga nastaju gubici. Pripusne stanice za potrebe sela posluju s velikim gubicima, vršidba se seljacima obavlja prije nego na vlastitim ekonomijama pa usjevi zadruga propadaju i na pšenici nastaju gubici. Zemlja se otkupljuje po visokim cijenama — čak i do 50.000 dinara po kj iako se može dobiti uz povoljnije cijene, itd.

Pored ovih općenitih zaključaka, koji karakteriziraju poslovanje ovih zadruga, mogli bi se još iznijeti primjeri nepravilnog rukovanja i upravljanja društvenom imovinom, pa ima i slučajeva ličnog kriminala. Međutim, ovim se izvještajem ne može obuhvatiti ta problematika. Svi nabačeni problemi služe samo za ilustraciju organizacione nesređenosti i subjektivnih faktora rukovodilaca i organa upravljanja u navedenim organizacijama.

Prije nego što se prišlo praktičnom sprovođenju bilo kojeg od oblika reorganizacije, gotovo u svim kotarskim forumima uključivo i općinske narodne odbore vodene su opširne diskusije o uvjetima pod kojima će nove organizacije preuzeti obavezu, aktivu i pasivu, kadrove itd. od organizacija, koje se rasformiraju ili pripoje drugima, kao i o uvjetima međusobnih odnosa.

Kako je financijsko stanje privredne organizacije bio najvažniji razlog ovih organizacionih promjena, to je jasno da je taj faktor bio baza za postavljanje uvjeta primopredaje, odnosno fuzija. Bilo je u tome različitih stavova. Tako je npr. rukovodstvo Poljoprivredno-šumarske komore u Vinkovcima, predlagalo da se sve organizacije stave u likvidacioni postupak, a da se samo osnovna sredstva i nužni dio radnika i kadrova preda organizacijama nasljednicama. Međutim, ovaj prijedlog nije prihvaćen. U nekim opet kotarevima npr. Virovitici predlagalo se da poljoprivredna dobra, kojima se pripaja zadruga s ekonomijom, ili samo ekonomija, bude automatski nasljednik svih ranijih dugovanja i obaveza bez obzira na njihovu prirodu, a osim toga da takva organizacija bude nasljednik svih osnovnih sredstava, po količini i vrijednosti. Bilo je prijedloga, da se aktiva i pasiva (uključivši osnovna i obrtna sredstva) prenesu sporazumno, u odnosu na odgovarajući dio poslovnog kapaciteta.

Pored ovih i niza sličnih prijedloga u najviše je slučajeva prihvaćen sistem komisijskih dioba, kod kojih je osnova za raspodjelu prava i obaveza bilo knjigovodstveno stanje. U svakom konkretnom slučaju načinjeni su zapisnici o primopredaji osnovnih sredstava, inventara i nedovršene proizvodnje.

Prijašnji gubici kod proizvodnih organizacija stapali bi se u novu organizaciju, a kod onih koje su pripojene, bili su gubici u advekatnom iznosu preneseni na matičnu organizaciju. Kod PD Vinkovci i Šumskog gospodarstva Spačva, isplatila se vrijednost nedovršene proizvodnje i zaliha stočne hrane, po cijenama koje su bile ugovorno određene.

Gubici i neka osnovna sredstva uvjetovala su način i organizacionu formu poduzete akcije. Tako je npr. PK Đakovo bio u pregovorima da preuzme samo veći dio zemljišta i osnovna sredstva, ali bez gubitaka, koji su nastali prijašnjim poslovanjem. Međutim kotarsko i općinsko rukovodstvo nije se složilo s takvim uvjetima i odlučilo je, da se na tom području formira 7 novih poljoprivrednih dobara. Poznato je da su još neka poljoprivredna dobra imala ozbiljnih problema u preuzimanju prijašnjeg poslovanja, a naročito gubitaka (PIK Podravska Slatina, Virovitica, PD Jasinja itd.). Ovdje treba naglasiti, da u principu gotovo ni u jednom kotaru nije zauzet stav, da komune preuzmu prijašnje obaveze i da se u novo poslovanje ude sa »zdravom« ekonomskom situacijom. Od ovog tvrđenja izuzimamo organizacije koje su stavljene u likvidacioni postupak.

U provedbi pripremnog postupka nije bilo većih problema. Uglavnom je svagdje postupak bio suglasan i dali su ga organi radničkog samoupravljanja uz pristanak komuna ili kotara. Bilo je svega nekoliko slučajeva, da se organ radničkog savjeta i radni kolektiv nije složio s preporukom za fuziju. Tako npr. poljoprivredne zadruga Motovun, Karojba i Livade u općini Pazin — kotar Pula — nisu prihvatile preporuke, da se pripoje kombinatu Pazin. Sličnih slučajeva bilo je i u koprivničkom kotaru.

Na kraju treba iznijeti zapažanja i neke podatke o postignutim rezultatima provedenih reorganizacija.

Broj zadružnih organizacija, koje su prije imale izrazite negativne financijske rezultate u svom poslovanju, znatno je smanjen. Takvih organizacija u 1962. go-

dini ima svega 419, a to je manje nego što ih je bilo u 1960. godini. Njihovi proizvodni kapaciteti koncentrirani su u novih 48 poljoprivrednih dobara, ili su pripojeni već postojećim dobrima. Funkcije, kao što je odnos s individualnim proizvođačima, prenesene su na zadruge, kojima su te organizacije bile pripojene ili pak na neka poljoprivredna dobra. (Vukovar, Jasinje i slično). Iz anketnih podataka se vidi, da je znatno smanjen broj radnika (za oko 3500) i broj službenika (za oko 500). Najveće je smanjenje nastalo u kotarevima: Vinkovci, Osijek, Slavonski Brod, Našice, Karlovac itd. Iako nam ovi podaci (broj organizacija i smanjenje broja ljudi) ne mogu poslužiti kao jedino mjerilo o izvršenoj koncentraciji sredstava i kapitala, kao ni za ocjenu obima i realnih odnosa, ipak se smatra da je nastalo smanjenje, dobrim dijelom, posljedica tih organizacionih promjena. Ima slučajeva (kotar Vinkovci) da je u nekim organizacijama nakon fuzioniranja zadruga i njihovih ekonomija broj radnika i službenika smanjen od 620 na 340.

Iako se u pogledu sređivanja odnosno konsolidiranja ekonomsko-financijskog stanja reorganiziranih poduzeća za sada se ne može ništa određeno reći, obzirom na enormno povećanje apsolutnog iznosa gubitaka, baš kod ovih organizacija koje su na bilo koji način zahvaćene organizacionim promjenama, ipak se može naslutiti, da su rukovodstva poduzeća i njihovi organi upravljanja iskoristili priliku i ispoljili u ovogodišnjem financijskom rezultatu ranije prikrivene poslovne gubitke, što je zaista pozitivno. Ove se tendence mogu zapaziti iz visine gubitaka kod gotovo svih novih poljoprivrednih dobara na području kotareva Osijek (Drenje, Mrzović, Tomašanci), Vinkovci (Ivankovo, Drenovci, Lipovac), Virovitica (PIK Podravska Slatina, PIK Virovitica) itd. Pored ispoljavanja tendenci otkrivanja ranijih gubitaka može se reći, da postoji opasnost, da se kod onih zadruga, koje ovako formiraju svoje završne račune, priđe nesavjesnom potpisivanju ranijih potraživanja, koja se odnose na kooperaciju i druge vidove poslovne suradnje s individualnim proizvođačima. O ovom će se problemu moći više reći, kad budu pregledani i prihvaćeni završni računi. Problem daljnjeg rada u selima, gdje su likvidirane zadruge različito je postavljen i rješavan.

Preostale OPZ-e na području kotara Osijek imaju i nadalje sve ranije funkcije i zadatke uključivši i otkupljanje novih površina. Sela, koja su ostala bez zadruga, bit će poslovno tretirana od najbliže zadruge kao ekonomska jedinica odnosno obračunska jedinica. Slična koncepcija je prihvaćena i u kotaru Vinkovci, jer je npr. PD Vukovar formiralo u svojoj direkciji i odjel za kooperaciju. U kotaru Slavonski Brod bile su najizrazitije ispoljene tendencije likvidacije općih poljoprivrednih zadruga i njihovih funkcija. Prema sadašnjem stanju sve komercijalno poslovanje prenijelo bi se na trgovinu, a suradnja s individualnim proizvođačima na postojeća poljoprivredna dobra. Takva rješenja nisu do sada pokazala rezultate na osnovu kojih bi se mogli stvoriti zaključci i davati ocjene ali je tačno da su zahvati u suradnji sa seljakom u 1961. godini pokazali tendencu opadanja, kako u kooperaciji pšenice i šećerne repe, tako i u kooperaciji tova goveda i svinja.

Sve organizacione promjene, koje su provedene u toku 1961. godine, obzirom na rasprostranjenost i obim zahvata kao i na raznolikost, svakako da su izazvale značajan unutrašnji ili vanjski (u odnosu na privrednu organizaciju) ekonomsko-privredni poremećaj — čiji će se odraz osjetiti tek kroz slijedećih nekoliko godina. Bilo bi zato neophodno potrebno temeljitije pratiti izvršavanje privrednih kretanja, koja su nastala poslije izvršenih reorganizacija. Ovo je naročito značajno s aspekta daljnje investicione izgradnje novoformiranih poljoprivrednih dobara u čijoj se blizini nalaze jače privredne organizacije, kao što su PIK-ovi, IPK-ovi i Poljoprivredni kombinati. Ovo je značajno i zbog toga što postoji opasnost, da se novoformirana poljoprivredna dobra izgrađuju, kao normalno privredne organizacije i unatoč toga što su ona formirana isključivo zbog nerješivih financijskih problema.

Novoformirani kombinati dosada nisu ispoljili pozitivne tendence ekonomsko-privrednog karaktera — unatoč što je izvršena administrativna koncentracija proizvodnih kapaciteta i ostalih sredstava za proizvodnju. Svakako, da oni ovo nisu mogli ispoljiti, u ovako kratkom roku pa se pretpostavlja da će se to moći vidjeti tek u narednih nekoliko godina.

Organizacione promjene slične ovima, koje su se zbile u toku 1961. godine, nastavljene su, iako u manjoj mjeri, a vjerojatno će tako biti i do kraja 1962. godine.

Zbog toga bi trebalo ovom i sličnim organizacionim promjenama prilaziti s više stručnim privredno-ekonomskim izučavanjima na osnovu kojih bi trebalo zacrtavati forme organizacija.

IV

PROBLEMI UNUTARNJE ORGANIZACIJE PODUZEĆA I RASPODJELE ČISTOG PRIHODA

1961. godine gotovo sve poljoprivredne organizacije su obavile radove oko unutrašnje organizacije poduzeća po ekonomskim jedinicama, te su između ostalog izrađivale pravilnike o raspodjeli čistog prihoda i osobnih dohodaka. Na osnovu prikupljenog materijala moglo bi se o ovom problemu iznijeti slijedeće:

a) Gotovo sve organizacije do polovine 1962 donijele su pravilnike o unutrašnjoj organizaciji, pravilnike o raspodjeli čistog prihoda kao i pravilnike o raspodjeli osobnih dohodaka.

b) Forme ekonomskih jedinica veoma su različite. Većina poljoprivrednih dobara prihvatila je raniju raspodjelu po pogonima i imenovala ih ekonomskim jedinicama. To znači, da su to mješovite (stočarsko-ratarske) ekonomske jedinice. Specijalne djelatnosti, kao što su vinogradi, vinarije, mljekare, špiritane i slično, imenovane su za samostalne ekonomske jedinice. Manji broj poljoprivrednih dobara obuhvatio je ekonomskom jedinicom jednu granu proizvodnje (ratarstvo, govedarstvo, svinjogojstvo itd), ali ima organizacija, iako rijetkih, koje su u istoj grani proizvodnje formirale po dvije i više ekonomskih jedinica. Zadrugne su organizacije svoje ekonomske jedinice postavile po djelatnostima (kooperacija, trgovina, radionice, mašinski park itd). U manjim zadrugama s manjim brojem zaposlenih radnika, ekonomske jedinice nisu formirane zato, što nisu postojali potrebni uvjeti, pa su djelatnosti formirane kao obračunske jedinice, kako bi se raspodjela čistog prihoda vršila po obračunskim jedinicama na temelju prethodno utvrđenih proporcija za svaku od tih jedinica. Unutrašnji poslovni odnosi među ekonomskim, ili obračunskim jedinicama uglavnom su postavljeni na principu primjene planskih predračunskih cijena u svim organizacijama. Nije nam poznata ni jedna organizacija, koja u unutrašnjim poslovnim odnosima primjenjuje slobodne tržišne cijene.

c) U anketiranim organizacijama i iz prikupljenih podataka, pomoćne djelatnosti (radionice, skladišta, transport) kao i uprava poduzeća (uprava, komercijalni odjel, računovodstvo itd) formirani su kao uslužni servisi proizvodnih djelatnosti. Radnici uslužnih djelatnosti formiraju svoje osobne dohotke zavisno o uspjehu svake ekonomske jedinice. Po unaprijed utvrđenim postocima u pravilnicima od mase osobnih dohodaka proizvodnih djelatnosti izdvaja se iznos za osobne dohotke radnika tih servisa. Ako je neka ekonomska jedinica ostvarila bolji finansijski rezultat i više sredstava za osobne dohotke, onda se za osobne dohotke radnika servisa izdvaja veći iznos dobiven primjenom utvrđenog postotka i obratno. Na taj način, osobni dohoci radnika servisa zavise neposredno o uspjehu svake ekonomske jedinice.

d) Prema anketama i raspoloživim podacima se vidi, da su i odnosi raspodjele čistog prihoda na osobne dohotke i dohotke poduzeća veoma različito postavljeni već prema stepenu akumulativnosti tih poduzeća. Tako se npr. u kotaru Osijek kod 32 organizacije odnos, osobnih dohodaka i fondova poduzeća kreće od 67—98% za osobne dohotke, a 33—2% za fondove poduzeća. U kotaru Vinkovci raspon tih odnosa je nešto manji, ali u prosjeku i kod jednih i kod drugih iznosi 92% za osobne dohotke i 8% za fondove poduzeća. U zadrugama, koje imaju jače razvijenu trgovačku (otkupnu djelatnost), zapaženo je, da je povoljniji odnos za fondove, nego kod poljoprivrednih dobara. To se naročito događa u zadrugama u primorskom rajonu i u kotarevima zapadne Hrvatske. U anketiranim poljoprivrednim dobrima i zadrugama je zapaženo, da su odnosi osobnih dohodaka i fondova poduzeća različito postavljeni obzirom na ekonomske uslove i sposobnosti svake ekonomske jedinice unutar samog poduzeća. Ima ekonomskih jedinica, čiji je cijeli čisti prihod pravilnikom ostavljen jednoj ekonomskoj jedinici za osobne dohotke. Ovim sistemom, a to je i pravilno, nastojalo se izjednačiti ekonomske uslove između radnih mjesta različitih ekonomskih jedinica.

Proporcije za raspodjelu čistog prihoda na sredstva za fondove i na sredstva za osobne dohotke u svim organizacijama, su postavljene u fiksnim iznosima. Takav način raspodjele čistog prihoda omogućio je u akumulativnim organizacijama veći

i brži porast osobnih dohodaka u odnosu na porast fondova. Radni kolektivi tih organizacija su odlučivali o mijenjanju fiksnih proporcija i o izdvajanju većeg postotka za fondove nego što je predviđeno. One organizacije, koje su imale u vidu jačanje vlastitih fondova, izvršile su korekciju postavljenih odnosa, ali su mnoge organizacije izvršile raspodjelu na temelju fiksnih proporcija utvrđenih u pravilniku, tako da su omogućile brži porast osobnih dohodaka od porasta fondova. Zbog toga je potrebno, da se za 1962. godinu putem komisije za provođenje propisa o raspodjeli čistog prihoda u grani poljoprivrede preporučiti organizacijama da se kod određivanja proporcija za raspodjelu čistog prihoda postavi degresivna skala odnosa, tako da se povećanjem čistog prihoda mijenjaju postoci određeni za sredstva za osobne dohotke u korist sredstava za fondove.

e) U pravilnicima o organizaciji i o raspodjeli čistog prihoda, formirani su organi upravljanja ekonomskih jedinica. U nekim organizacijama, oni su formirani na nivou radničkih savjeta, dok su u većini organizacija formirani na nivou zbora proizvođača. Prenesena prava i dužnosti na organe upravljanja ekonomskih jedinica vrlo su različiti. Dok u manjem dijelu organizacija, oni imaju pravo odlučivanja kod raspodjele čistog prihoda, raspodjele osobnih dohodaka i pripadajućeg dijela fondova, donošenja svog proizvodno-financijskog plana, prava iz radnog odnosa itd., u većini organizacija ta su prava samo simbolična. Fondovi su centralizirani, a o najvažnijim pitanjima raspravlja centralni radnički savjet, dok organi upravljanja ekonomskih jedinica imaju samo neka prava iz radnog odnosa, uglavnom pravo o prijemu stalnih radnika i o otkazu radnog odnosa i to poslije postignute suglasnosti s nadležnom komisijom poduzeća.

Akontacije osobnih dohodaka uglavnom se obračunavaju na principu dinarskih iznosa za određeno vrijeme rad — učinak i za određenu količinu proizvoda (u stočarstvu). Neke organizacije, a naročito zadruge, primjenjuju i bodove u obračun akontacije.

f) Kod anketiranih poljoprivrednih dobara i zadruga zapažena je tendencija povećanja osobnih dohodaka u 1962. g. u odnosu na 1961. godinu. Međutim, s obzirom na nizak prosjek osobnih dohodaka u grani poljoprivrede prema ostalim granama u privredi, osobni dohoci nisu osjetno povećani. U prosjeku, povećanje iznosi oko 13%. No, zapaženo je da je povećanje startnih osobnih dohodaka u većem postotku uslijedilo kod viših kategorija radnika, naročito rukovodećeg osoblja, nego kod kategorija radnika nekvalificiranih i polukvalificiranih. Zbog toga su poremećeni odnosi u 1961. godini u odnosu na 1960. godinu.

Radi ilustracije navodimo postavljene odnose između najvišeg i najnižeg radnog mjesta po starim i po novim pravilnicima u nekim organizacijama :

	Po starom pravilniku	Po novom pravilniku
PD Vukovar	1 : 4,5	1 : 5
PD Ilok	1 : 4,1	1 : 4,6
PD Đakovo	1 : 6,4	1 : 7,2
PD Našice	1 : 4,09	1 : 4,81
OPZ Čepin	1 : 3,75	1 : 4,25

Međutim, u ostvarenju ti se odnosi kod nekih organizacija znatno razlikuju od startnih odnosa, što se vidi iz slijedećih tabelarnih pregleda :

	1960			1961		
	najmanji (mjesečni prosjek)	Iznos osobnih dohodaka najveći	odnos	najmanji (mjesečni prosjek)	Iznos osobnih dohodaka najveći	odnos
PD Vukovar	8320	43120	5,18	9875	78.311	7,93
PD Ilok	8528	35000	4,10	10400	48.000	4,61
PD Đakovo	6000	49280	8,21	8000	65.000	8,12
PD Našice	8320	34000	4,10	10400	50.000	4,81
OPZ Čepin	8000	30000	3,75	9000	38.000	4,22

	1961. septembar			1962. januar		
	Mjesečni prosjek neto osobnog dohotka					
	najmanji	najveći	odnos	najmanji	najveći	odnos
PD Vukovar	9125	65000	7,12	9600	65.000	6,77
PD Ilok	9910	44632	4,89	9180	43.515	4,74
PD Đakovo	8197	61166	7,46	9265	61.166	6,60
PD Našice	9180	47000	5,20	8280	47.000	5,67
OPZ Čepin	8970	33400	3,72	9360	33.500	3,58

g) Donošenje pravilnika o raspodjeli čistog prihoda povoljno je utjecalo i na smanjenje radne snage, dakle na istiskivanje rezervi koje su postojale.

U 5 anketiranih poljoprivrednih dobara i 7 zadruga broj zaposlenih u januaru 1962 godine u odnosu na mjesec septembar 1961 godine, iznosio je 83,53%, dakle smanjen je broj radnika za 16,47%. Svakako, da je broj radne snage u januaru 1962. godine smanjen, jer je izvješnom broju sezonskih radnika prestao radni odnos, ali ipak je kod anketiranih organizacija zapaženo smanjenje radne snage u ovoj godini u odnosu na 1961 godinu.

Sve što je iznijeto u ovom radu zacrtano je više manje u izrađenim pravilnicima i gledano s formalne strane, mogli bi biti zadovoljni s postavljenim, odnosno zacrtanim odnosima. Međutim, u praktičnoj primjeni ima znatnih odstupanja.

Tako je samo nekoliko poljoprivrednih dobara izvršilo raspodjelu čistog prihoda za 1961. godinu prema postavljenim odnosima, ali ni oni, koji su izvršili takav obračun i raspodjelu, nisu uspjeli realizirati te odnose. Poljoprivredni kombinat Vukovar je jedno od poduzeća, koje je izvršilo takav obračun i raspodjelu, ali su odnosi drukčiji nego što je bilo postavljeno u pravilniku o raspodjeli čistog prihoda. Prema pravilniku bilo je postavljeno da 90% ide za osobne dohotke, a 10% za fondove, dok je ostvareno 83,58% za osobne dohotke, a 16,42% za fondove. Ovaj slučaj predstavlja u cjelini pozitivan primjer. FZ Čepin je cijeli čisti prihod utrošila u osobne dohotke; PK Đakovo pravilnikom je zacrtao odnos 74% za lične dohotke, a 26% za fondove, međutim utrošen je cijeli čisti prihod u lične dohotke, jer je organizacija završila poslovanje s gubitkom. PD »Fruška Gora« — Ilok također je postiglo bolji odnos u korist fondova i to za cijelih 17,4% itd. Uočeno je također, da mnoge organizacije ne mogu realizirati čak ni akontacione stavove. Treba istaći, da zadruge koje imaju dobro poslovanje, ili koje nemaju gubitaka, vrše obračune po pravilnicima mjesečno — za sve djelatnosti izuzev vlastite proizvodnje.

Skoro najveća slabost i nedostatak dosada izrađenih pravilnika o raspodjeli čistog prihoda i osobnih dohodaka jest u tome, što su oni izrađeni bez prethodnih analiza poslovanja organizacija i što su izrađeni prije nego proizvodno-financijski plan. Isto tako, ni u jednoj organizaciji nisu vršena uspoređivanja rezultata s ostvarenjima u privrednim organizacijama iste ili srodne djelatnosti.

Reorganizacija poduzeća, izmjene u proizvodnim kapacitetima, kao i izmjene u postavljenim proporcijama, te negativni financijski rezultat novih poduzeća — bit će osnovni otežavajući faktori 1962 godine za realizaciju postavljenih odnosa u izrađenim pravilnicima.

Detaljnija ocjena rezultata po pravilnicima o raspodjeli čistog prihoda, kao i po realizaciji postavljenih unutrašnjih odnosa bit će moguća u drugoj polovini 1962 poslovne godine, jer će dotada već mnoge organizacije imati gotove periodične obračune, osim poljoprivrednih dobara i kombinata koji nisu dužni podnositi ove obračune.

Donošenjem zakona o formiranju komisija za provođenje propisa o raspodjeli čistog prihoda privrednih organizacija i uputstva o provođenju načela i općih mjera za raspodjelu čistog prihoda, postavljaju se i ovoj Komori a i kotarskim komorama ozbiljni zadaci u provođenju ovih načela, mjerila i pomoći našim organizacijama.

Zakonima koji su donešeni 1957. a dopunjeni početkom 1961. godine, uveden je sistem raspodjele čistog prihoda i osobnih dohodaka, kojim je radnim kolektivima priznata puna samostalnost u postavljanju odnosa u raspodjeli na bazi općih načela i odredaba utvrđenih zakonima.

Međutim, prelaz na punu samostalnost u raspodjeli nisu svi radni kolektivi dočekali jednako spremni. Većina se nije mogla snaći kad su propisima dana uglav-

nom samo načela, tako da su mnogi pravilnici imali vidne nedostatke, a kod postavljanja odnosa nije se dovoljno vodilo računa da se raspodjela čistog prihoda vrši ovisno o povećanju produktivnosti rada.

Zbog toga je bilo potrebno da se donošenjem novih propisa i postavljanjem općih mjerila za raspodjelu čistog prihoda uklone uočeni nedostaci u sistemu raspodjele.

Postavljanjem općih mjerila za raspodjelu čistog prihoda i osnivanjem komisije za provođenje propisa o raspodjeli čistog prihoda, kao posebnog organa, koji će se brinuti da se načela i opća mjerila za raspodjelu provode u pravilnicima privrednih organizacija, nedostaci će se otkloniti, a pravilnim i dosljednim provođenjem postavljenih mjerila uskladit će se odnosi u raspodjeli čistog prihoda, pa će se samim tim postići usklađenost visine osobnih dohodaka i produktivnosti rada.

Kako se vidi, nužno treba dopunjavati sistem raspodjele i to ne u smjeru izmjene njegovih osnovnih postavki nego radi dosljednijeg provođenja raspodjele prema radu i jačanja osnove samostalnosti radnih kolektiva.

Tome treba da pridonese dosljedna primjena općih mjerila raspodjele i aktivnost komisija za provođenje propisa o raspodjeli čistog prihoda.

Međutim, prilikom primjene Uputstva o dokumentaciji, koju sastavljaju privredne organizacije u vezi s raspodjelom čistog prihoda, pojavili su se mnogi problemi kod naših organizacija koji mogu negativno utjecati na pravilnost dokumentacije a naročito na pravilnost postavljenih odnosa u toj dokumentaciji.

Ti problemi, uglavnom mogu se ovako formirati :

a) S obzirom na različite metode izračunavanja visine prosječno korištenih obrtnih i osnovnih sredstava u 1960. i 1961. godini, postavlja se problem izjednačavanja tih metoda, pa se postavlja pitanje da li u vrijednost sredstava treba unijeti i vrijednost zemljišta s obzirom na razlike u visini procjenjene vrijednosti;

b) Krajem 1960. godine a naročito u 1961. godini izvršene su znatne organizacione promjene u poljoprivrednim organizacijama (fuzije i pripajanje ekonomije, dobara i zadržavanja). Postavlja se pitanje kako će organizacije nastale fuzijom uzimati rezultate kao osnov za uspoređivanje s rezultatima u prethodnom periodu;

c) Poljoprivredne organizacije koje su poslovale sa gubitkom u 1961. godini, pa i u 1960. i 1959. godini ne mogu postaviti odnose u dokumentaciji na propisani način pa će na temelju postavljenih odnosa cio čisti prihod pa i za period za koji se vrše predviđanja biti upotrebljen za osobne dohotke. Postavlja se pitanje kako treba da sastave dokumentaciju ove organizacije.

d) Radi pravilnosti postavljanja odnosa, potrebno je izmijeniti odredbu u spomenutom Uputstvu koje propisuje, da se radi uporedivosti 1961. i 1960. godine osobni dohodci povećaju za 7% doprinosa. Za poljoprivredne organizacije treba propisati višu stopu povećanja ovih doprinosa, jer je u odnosu na 1960. godinu samo doprinos budžetima iz osobnog dohotka povećani za 12%.

e) Ozbiljan problem kod utvrđivanja potrebnih pokazatelja jest pitanje utvrđivanja prosječnog broja radnika s obzirom na povremene radnike čija osobna primanja terete materijalne troškove. Konstatirano je, da se u nekim organizacijama broj povremenih radnika znatno smanjio, a uporedo s tim raste broj stalnih i sezonskih radnika. Ta razlika se pojavljuje zbog izmjene strukture radne snage i drugačijeg tretiranja jedne te iste radne snage. Upravo zbog toga dolazi do izmjena vrijednosti sredstava po jednom radniku i izračunavanja elemenata po datoj formuli prilično se deformira.

O ovim problemima, Republička granska komisija tražila je odgovarajuća objašnjenja.

Iz svega opisanog može se zaključiti, da je problem unutrašnje organizacije i raspodjele čistog prihoda uz izradu pravilnika o raspodjeli osobnih dohodaka došla u prvi plan rada u okviru organizacija. *O pravilnom postavljanju unutrašnjih poslovnih odnosa, kao i odnosa raspodjele čistog prihoda osobnih dohodaka, u prvom redu će ovisiti realnost ocjena ekonomske mogućnosti svakog poduzeća, što može znatno pomoći upravnom i stručnom kadru u rukovođenju proizvodnje.* Osim toga, pravilno postavljeni odnosi raspodjele čistog prihoda i raspodjele osobnih dohodaka jedino mogu stimulativno utjecati na radnike i službenike u okviru svakog poduzeća.

ZADACI PRED AGRONOMIMA

Na početku je spomenuto, da sadašnji stupanj poljoprivredne proizvodnje društvenog sektora sadrži veoma mnogo složenih problema, kako onih koji se odnose na tehnologiju i organizaciju proizvodnje tako i onih čisto ekonomsko-financijskog karaktera. Ovdje smo razmatrali samo 3 problema koji su prije bili, a još su i 1962 godine aktuelni. Na njihovom rješavanju rade naši stručnjaci, gotovo na svim radnim mjestima i to od onih koji rade u proizvođačkim organizacijama do onih koji rade u takozvanoj poslovnoj, stručnoj ili administrativnoj nadgradnji.

Svakako da je najveći teret kao i najveća neposredna odgovornost na stručnjacima u proizvođačkim organizacijama. Ako je ovo tačno, onda bi bilo logično da makar po broju, najviše stručnjaka bude u proizvođačkim organizacijama. Međutim, situacija je sasvim obrnuta. Prema podacima Poljoprivredno-šumarske komore NRH sa stanjem 1. I 1962. godine u poljoprivredi je bilo ukupno zaposleno 938 inženjera agronoma u Hrvatskoj. Na poljoprivrednim dobrima rade svega 322 agronoma ili 34%, a svi ostali rade u jednoj od spomenutih organizacija nadgradnje: (polj. stanice, komore, savezi i udruženja, narodni odbori kotara i općina, instituti i zavodi, škole i fakulteti). Doduše, drukčija je situacija s rasporedom poljoprivrednih tehničara kojih imamo u proizvođačkim organizacijama 683 ili 74% a u nadgradnji svega 26%.

Još gora situacija je u odnosu na raspored ekonomista. Ekonomista s fakultetom bilo je na poljoprivrednim dobrima svega 17, a u općim poljoprivrednim zadrugama 7. Sa srednjom ekonomskom školom 299 na poljoprivrednim dobrima, a 498 u općim poljoprivrednim zadrugama. Ako uzmemo u obzir značaj i sadržaj ekonomsko-financijskih problema koji postoje u našim organizacijama, onda vidimo da praktički postojeći kadar naših organizacija nije u mogućnosti da aktivno i pozitivno učestvuje u njihovom rješavanju.

Postojeći kadar agronoma nije također dovoljno po broju zastupljen u proizvođačkim organizacijama, naročito ako imamo u vidu da su današnji proizvodni zadaci naših organizacija veoma složeni i da zahtijevaju odgovarajuću primjenu naučnih dostignuća u praksi. Ako imamo u vidu visoki nivo ulaganja u proizvodnju, kao neposredne zadatke, koje društvo postavlja za proizvodnju — pšenice, kukuruza, mlijeka i mesa, povrća, te industrijskih kultura, a uz to ako uzmemo današnju organizacionu strukturu poduzeća i tekuće promjene — onda zaista moramo konstatirati da se pred agronomski kadar u organizacijama postavljaju krupni i složeni zadaci.

Nećemo iznositi razloge zbog čega imamo relativno i malo agronoma u proizvodnji, ali bi svakako trebalo poraditi na tome da se agronomski kadar pojača kako brojčano tako i kvalitetno.

Pored jačanja broja kadrova bilo bi veoma potrebno da se posveti mnogo veća pažnja naknadnoj izobrazbi kadrova u proizvodnji. U 1962. godini Poljoprivredni fakultet je organizirao kraće seminare o predmetu uloge i značaja procjene rentabilnosti u stočarstvu. Ovi seminari su pokazali praktične koristi za slušaoce i za njihove organizacije — pa bi ovakav način dopunske izobrazbe trebalo i dalje razvijati.